

הרב דוב צבי רוטשטיין

בני ברק

נילג, אינדיגו, קלא-אילן ואסטים.

[א] נילג = אינדיגו (indigo, כחול-אינדיגו, או אינדיגוטין — מלאטינית indicum [תומר-הצבע] ההודי — צבען כחול). ראה ערוך ערך אסטים: "פי' אסטים — אינדיקום ובלשון ערבי ניל" ("ניל" — שם הצמח, "נילג" — שם מיצו). וראה גם תרגומו של ר"י אלחריזי את פירוש המשניות לרמב"ם כלאים פ"ב מ"ה: "העשב הנקרא ניליגה וניליגה היא אינדי בלע"ז . . . ופי' אסטים הוא הניליגה והוא אינדו בלע"ז שצובעין בו תכלת" ותרגומו את מר"נ ח"א פ"ע"ב הקדמה ו: "הנילג ונקרא בלע"ז אינדי" (במקור הערבי, הן של פירוש המשניות והן של מר"נ, בא השם "נילג" בלבד והלע"ז "אינדי [= אינדיגו]" וההגדרה "שצובעין בו תכלת" הם הוספת המתרגם).

האינדיגו הטבעי מופק מצמחים מסויימים, בעיקר ממיני ניל (Indigofera — שיח רב שנתי ממשפחת הקטניות) ומאסטיס-הצבעים (Isatis tinctoria) — צמח ממשפחת המצליבים). מלבד גוף הצבען העיקרי, אינדיגוטין, מחזיק האינדיגו הטבעי צבענים אחרים בשיעורים שונים, כגון אודם-האינדיגו, חום-האינדיגו ועוד.

[ב] קלא אילן = נילג = אינדיגו. ראה תג"ג כ"ב עמ' 333: "קלא אילן — לילגג, ולשון ערבי — ניל" ופירוש ר"ח לב"ק צג ב: "בקלא אילן — פיר' בלשון ישמעאל פיליג (= נילג)" וערוך ערך קלאאילן: "קלאאילן — פי' אינדקו" ונמוק"י להלכות ב"מ פ"ה רמז שצג (לד א): "אילן — אינדי בלע"ז".

וראה ב"כבוד חכמים" עמ' 16 שר' מיסר דוד מוקיע את מעשיו הרעים של אברהם חרבון ומכנה אותו "הצבוע באסטס וקוצה". ושם הכוונה לצבוע המשתמש בקלא אילן (= נילג = אינדיגו = אסטים, ראה אות א) במקום תכלת, ראה ב"מ סא ב.

[ג] אסטים. לפי דעת ר"נ ב"ר יחיא ל (לפי הפירוש הראשון בערוך ערך אסטים), רמב"ם (בפירושו למשניות פאה פ"א מ"ד, כלאים פ"ב מ"ה, שביעית פ"ז מ"א, מעשרות פ"א מ"א, שבת פ"ט מ"ה, מגילה פ"ד מ"א ומכות פ"א מ"ה), ר"א הפרחי (בכפתור ופרח פמ"ח), רבנא יצחק ישראל (בהשגתו על פירוש רבנו הלל לספרי פרשת ראה פיס' קה),

* נספח לשו"ת הרי"ף כ"י קופנהגן (טייטה, מולטיליט, בני-ברק תשכ"ז) סי' טו.

להמבואר בגמרא שהיה חתום בחותמו של כהן גדול, עכ"ל. שלפי זה נצטוו משה רבנו לחתום על השמן, או הוא או הכה"ג. המקור הזה היה מתאים למה שמובא במחזיק ברכה הנ"ל, בשם הספר כף ונקי, עיי"ש. אך אם המדרש הזה שמש מקור למה שכתוב במגלת תענית ובברייתא דמס' שבת, או אולי המדרש הזה שוכלל על יסוד מה שכתוב במגלת תענית ובברייתא, עדיין צריך לפני ולפנים. מ"מ את הנלע"ד כתבתי, אפילו אם רק לפלפולי דאורייתא, וד"ל.

ר"ת הירושלמי (ב"אלמרשד אלכאפי" [= המדריך המספיק] ערך אסטס)
 ור"ע מברטנזורה (בכלאים פ"ב מ"ה, בשביעית פ"ז מ"א, במעשרות
 פ"א מ"א ובשבת פ"ט מ"ה) זהה "אסטס" (= "איסטס" = "אסטס" =
 "סטס" = "אסטס" = "סטס" = "סטין"), שבמשנה ושבתוספתא וש-
 במדרשים ושבשני התלמודים, עם "נילג".

אולם לפי דעת רש"י (בשבת סח א ד"ה למעוטי ועט א ד"ה סטס,
 והשווה "רש"י" להלכות מגילה פ"ד רמז אלף קמ"ד, טו א), ר"ש משאנץ
 (בפאה פ"א מ"ד ובכלאים פ"ב מ"ה), ר"י מווינא (באר"ז הלכות כלאים
 סי' רסז) ורא"ש (בשביעית פ"ז מ"א) זהה "אסטס" עם "וישדא" (רש"י
 שבת סח א) = "וישדא" (רש"י שבת עט א) = "וישדא" (ר"ש משאנץ פאה
 שם, ונראה שצ"ל "וישדא", וב"מרפא לשון" שם הגיה "גוישדא") =
 "גירא" (ר"ש משאנץ כלאים שם) = "גירא" (אוי"ז שם, ונראה שצ"ל
 "גישדא") = "גירא" (רש"י) להלכות מגילה שם, ונראה שצ"ל "גירא" =
 "גירא" (רא"ש שביעית שם, וראה ב"מרפא לשון" שם שצ"ל "גירא") =
 guesde (בצרפתית הישנה) = guede (בצרפתית החדשה) = אסטס-
 הצבעיט.

וראה בפירוש רבנו נתן אב הישיבה לפאה פ"א: "אסטס וקוצה —
 והוא אלחור", שביעית פ"ז: "וממיני הצובעים כגון פרחי (לפנינו: ספחי)
 החריע (לפנינו: קוצה) ואלחור (= אסטס)" ומגילה פ"ד: "אסטס — יש
 אומרים: בקם (צמח שעליו דומים לעלי שקדים, ראה תג"א-ג עמ' 126-127),
 ויש אומרים: חור". ועיי"ש בכלאים פ"ב.

וראה בפירוש רבנו הלל לספרי פרשת ראה פיס' קה: "איסטס — לשון
 יון כרוי". אמר רבנא יצחק ישראל: "לא מסתבר, ד'זרוי' עץ הוא" וכו',
 עיי"ש וברא"ש שביעית פ"ג מ"א.

וראה בפירוש ר"י בן מלכי צדק לשביעית פ"ז מ"א: "ספחי סטס
 וקוצה — פי' קוקי".

וראה תשובת גאון (רב נטרונאי?) בתג"א-ב עמ' 162 = ערוך ערך
 אסטס (בשם "פירוש אחר"): "סיפחי סטס וקוצה — הוא ורד של קורטמי,
 ושמו (בערוך: ולו) שם אחר בלשון הקודש — חלות חריע, ובלשון ארמי —
 מוריקא, ובלשון ערבי — עוספור (והשווה פירוש רבנו נתן אב הישיבה
 לכלאים פ"ב: "וכן לא יזרע עצפר", עיי"ש בנוסח המשנה), רש"י שבת פט ב:
 "סטס — קרוג, פואה — וורנצא (והשווה רש"י שם סו ב: "קשרי פואה —
 גרנצא", וראה שם סח א: "קוצה — וורנצא" [= גרנצא, ראה תוספות הרא"ש
 לשבת שם]). הרי שרש"י בשבת סו ב ופט ב לועז את "פואה" באותו לעז
 שלועז בשבת סח א את "קוצה", והיינו כדעת בעל התשובה בתג"א-ב עמ'
 162 ור"ג ב"ר יחיאל בערוך ערך קצה ש"קוצה הוא פואה". וראה ערוך ערך
 פאה ג) וקי א: "כורכמא רישקא — כרכוס של גן קרוג אוריינטל הגדל
 בגנים", פסחים מב ב: "קורטמי — מוריקא קרוג" (והשווה שה"ש ד יד: "גרד
 וכרכס" ותרגום שם: "רשק ומוריקא", גיטין ע א: "מוריקא דחוחי . . .
 קורטמי דחוחי" ורש"י שם "קורטמי דחוחי — קרוג הגדל בקרקע . . . מוריקא
 דחוחי — קרוג הגדל בגדר") ונו ב: "סטס — מוריקא קרוג, קוצה —
 ווישדא" (כ"ה בכ"י, ראה דקדוקי סופרים שם, ולפנינו בטעות: "ווישדא". הרי

שרש"י לעז כן את "קוצה" באותו לעז שלועז בשבת סח א ועט א את "אסטיס" מגילה כד ב: "סטיס — קרוג", ב"ק קא ב: "סטיס — קרוגא בלע"ז כרכום, קוצה — גוודא בלע"ז (guede, וראה "מרפא לשון" פסחים נו ב והשווה "מרפא לשון" פאה פ"א מ"ד. ונמצא שגם כאן, כמו בפסחים נו ב ובפדה נ א, לעז רש"י את "קוצה" בלעז הזהה ללעז שלועז בשבת סח א ועט א את "אסטיס"), ב"מ קז ב: "כורכמא רישקא — כרכום של גן שקורין קרוג אודמינלט" (צ"ל "אורינטל", כמו בשבת קי א. והשווה ערוך ערך פוך ופירוש ב"ב המיוחס לרבנו גרשום טז ב: "קרוקו אורינטלי". וראה רש"י ב"ב שם) ונדה נ א: "סטיס — קרוג, קוצה — גויטרא".

(והשווה ירושלמי כלאים פ"ב ה"ח: מהו חריע? מוריקא, "פירוש הגאונים על סדר טהרות" עוקצין פ"ג מ"ה: "וחלות חריע — פי' מוריקא דביני, ובטיית [ערבית עיראקית] — קורטיס" ופירוש המשניות לרמב"ם שם: "וחלות חריע — קרץ אלקרטם" וכו', עיי"ש. והשווה גם פירוש המשניות לרמב"ם כלאים פ"ב מ"ח המתרגם "חריע" ב"אלעצפר" [אולם ראה שם שביעית פ"ז מ"א: "וקוצה . . . שרחה בעץ אלשארחת אלעצפר" = וקוצה . . . פירשוהו קצת מפרשים אלעצפר. וראה שם פאה פ"א מ"ד ומעשרות פ"א מ"א והשווה שבת סח א "למעוטי סטיס וקוצה"]. והשווה ר"ש משאנץ ורא"ש עוקצין פ"ג מ"ה: "וחלות חריע — [והוא] כרכום").

נמצא שלפי דעת בעל התשובה (רב גטרונאי גאון?) בתג"א-ב = בעל ה"פירוש אחר" המובא בערוך ורש"י (בשבת פט ב, בפסחים נו ב, במגילה כד ב, בב"ק קא ב ובנדה נ א) זהה "אסטיס" עם "כרכום" (במקרא) = "חריע" (במשנה) = "מוריקא" (בארמית) = "אלעצפר" (בערבית) = "קרוג" (בצרפתית).

[ד] קרוג = אינדיגו. ראה תוס' חולין מז ב ד"ה אלא: "ככרתי, ויש ספרים שכתוב בהן ככרתן, והכל אחד הוא, וכתב בערוך דהוא צבע ירוק . . . ונראה דהוא צבע אינדיש בלע"ז דהוא דמי לרקיע דהא משמע שהוא דומה קצת לתכלת . . . ומתוך כך אומר ר"ת דהא דפסלינן בפרק לולב הגזול אתרוג הירוק ככרתן דוקא בצבע "אינדיש" וכו', עיי"ש (והשווה תוס' סוכה לא ב ד"ה הירוק: "הירוק ככרתי — משמע שמראהו כצבע שקורין וירד [גרין] בלע"ז וההיא דברכות משמע קצת שדומה לאירנדא [בלויא] בלע"ז . . . ובאלו טריפות משמע דירוק דמי לחלמון של ביצה שהוא כעין צבע יאלה [געלב] בלע"ז" וכו', עיי"ש), ורבנו יונה להלכות ברכות פ"א רמז טז (ד ב): "לכרתי — יש מפרשים . . . אלא ודאי הנכון הוא כמו שפירש הרב רבי נתן בעל הערוך דכרתי הוא מין צבע שקורין הינדי ודומה לתכלת" (בערוך ערך כרת א לא פורש אלא "בכרתן — פי' מין צבע ירקרק") והגהות אשר"י חולין פ"ג סי' יט: "דומה לרקיע אינדיש בלע"ז" וכו', עיי"ש.

וראה רש"י ברכות ט ב: "תכלת — ירוק הוא וקרוב לצבע כרתי שקורין פורי"ש" וחולין מז ב: "ככשותא — ירוקה . . . כמראה הומלון או כמראה מוריקא כרכום או כמראה ביצה וכל אלה מין ירוק הן אלא שזה משונה מזה וכל מראה קרוג נקרא ירוק". וראה גם רא"ש חולין פ"ג סי' יט: "ככרתי — פירש בערוך מין צבע ירקרק . . . ונראה שהוא צבע שקורין בלואה (במעדני

יו"ט ע"פ ד"י: שקורין טורקיננו) כעין הרקיע כדאמרינן תכלת דומה לים וים דומה לרקיע.

(והשווה ירושלמי ברכות פ"א ה"ב: «שתכלת דומה לים והים דומה לעשבים ועשבים דומין לרקיע» ומדרש תהילים [= שוחר טוב] מזמור כד = במדבר רבה פרשה יד סי' ג': «שתכלת דומה לעשבים והעשבים [דומים] לים והים [דומה] לרקיע והרקיע [דומה] לקשת והקשת [דומה] לענן». אולם בספרי פרשת שלח פיס' טו = בבבלי סוטה יז א, מנחות מג ב וחולין פט א = בתנחומא פרשת שלח סי' טו = בבמדבר רבה פרשה ד סי' יג הנוסח הוא: «שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע» ובבמדבר רבה פרשה יז סי' ה: «שהתכלת דומה לרקיע». ועי' בשמות רבה פרשה לח סי' ח"ט, בבמדבר רבה פרשה ב סי' ז וברש"י סוכה נא ב ד"ה שישא — כוחלא.)

נמצאנו למדים: א) שקרוג (= צבען ירוק) זהה עם אינדיגו. ב) שרש"י ובעלי התוספות זר"ת ורבנו יונה זרא"ש ובעל הגהות אשר"י ראו בתכלת אחד מגווני הירוק.

וראה בראב"ע שמות כה ד: «ותכלת — אמר יפת שהוא כדמות שחרות... ואנו נסמוך על רז"ל שאמרו שהוא ירוק».

אולם ראה במו"נ ח"א פע"ג הקדמה ו בתרגומו של ר"ש אבן תיבון (והשווה תרגומו של ר"י אלחריזי): «... שלא יתחדש זה המראה השחור... אלא בהתחבר [אל] הבגד ההוא האיסטיס (במקור: אלגילג, זכנ להלן), ולא ישאר זה השחרות אשר בראו השם בהתחבר המעטתחר אל השחרות... שלא יבא אחר סור זה השחרות אדמימות או ירקות אבל שחרות כמותו... שזה הבגד הלבן אשר השם ביורת האיסטיס הנצבע, לא האיסטיס השחור, כי השחרות מקרה בגשם האיסטיס לא יעבור לזולתו» וכו'. הרי שרמב"ם ראה בנילג, שצבעו בעצם כחול, אחד מגווני השחור. והשווה תי"ט כלאים פ"ב מ"ה.

וראה רמב"ם הלכות ציצית פ"ב ה"ח: «טלית שהיא כולה אדומה או ירוקה או משאר צבעונין עושה חוטי לבן שלה כעין צבעה אם ירוקה ירוקין אם אדומה אדומין היתה כולה תכלת עושה לבן משאר צבעונין חוץ מן השחור מפני שהוא נראה כתכלת». וראה בכסף משנה שם: «ויש לתמוה על רבינו שכתב 'היתה כולה תכלת עושה לבן שלה משאר צבעונין חוץ מן השחור' ובגמרא לא אמרו אלא 'חוץ מקלא אילן', והוא צבע תכלת בשאר צבעים שלא מדם חלזון... ויש לומר לראשונה הוה אפשר לומר שרבינו מפרש דקלא אילן שם כולל בין לצבע תכלת שלא בדם חלזון בין לשחור» וכו', עיי"ש. ואכן, לפי המבואר במו"נ שנילג הוא אחד מגווני השחור שפיר יש לומר שרמב"ם ראה בקלא אילן (= נילג, ראה אות ב) גוון שחור (ולא ירוק!). ו«חוץ מן השחור» הוא, לפי דעתו, הפירוש וההגדרה ל«חוץ מקלא אילן» שאמרו בגמרא — «מפני שהוא נראה כתכלת». וראה רמב"ם הלכות כלי המקדש פ"ח הי"ג.

והשווה הלכות גדולות הלכות טריפות (קכח ע"ג) והלכות רב אלפאסי חולין פ"ג רמז תשכב (י ב): «אוכמי אוכמי — דדמי לכוכלא» (וראה שלטי הגבורים להלכות חולין שם אות ב, תוס' חולין מז ב ד"ה אוכמי וספר המרדכי חולין פ"ג סי' תרטו). רמב"ם הלכות שחיטה פ"ז הי"ט: «שחורה ככחול».

פירוש ב"ב המיוחס לרבנו גרשום ד א: "כוחלא — שחורין" וטו ב: "כי כוחלא — שהוא שחור הרבה מבהיק מאד", ערוך ערך פוך: "פוך — פי' כוחל, כדאמרינן בסוף גמרא דפרק השותפין מאי קרן הפוך כוחלא רישקא, פי' שהוא שחור הרבה ומבהיק מאד", תרגומו של ר"י אבן תיבון את ספר השרשים לר"י אבן גנאח עמ' 311: "נפך אמרו שהוא הנקרא בערבי יאקות שחור" (במקור הערבי: "קיל אנה אליאקות אלכחלי" מלולי: שהוא היאקות הכחול-כהה, וראה במדבר רבה פרשה ב סי' ז: "כל שבט ושבט נשיא שלו צבע מפה שלו דומה לצבע של אבנו: ראובן אבנו 'אודם'... יהודה 'נפך' וצבע מפה שלו דמותו כמין שמים" ותרגום שה"ש ה יד: "יהודה גליף על כחלי" ותפסיר רס"ג שמות כח יח: [נפך —] כחלי" ולקח טוב שמות כח י: "על נפך היה חקוק יהודה... נפך כח(ב)לי". ומן התימה על אחי"ה שציון, בערוך השלם ערך כחל ד, את המקורות ופירש בניגוד להם) ותוס' ב"ב טו ב ד"ה ככוחלא: "אע"ג דכוחל הוא שחור" וכו', עיי"ש. והשווה רש"י קידושין יב א: "אבנא דכוחלא — שיש שחור דומה לכחול" וב"ב ד א: "כוחלא — שיש צבוע כעין כחול".

וראה בית הבחירה חולין מו א: "ריאה שהיה מראה שלה ממוצע בין הירוק והשחור והוא שחרות חלוש הצבע דומה לכחול" וכו'. והשווה רש"י שם מז ב: "ככוחלא — צבע כחול, שהוא כמראה לזור, לא ירוק ולא שחור". וראה רמב"ם הלכות שחיטה פ"ז הי"ז וספר המרדכי חולין פ"ג סי' תרטז: "חזרע הוא הצבע (בספר המרדכי: הצמח) שצובעים בו הבגדים והוא דומה לשערות אדומות מעט ונוטה לירוק". וראה ערוך ערך כחל א: "שגון הכבד קרוב הוא לגוון הכחול". והשווה בית הבחירה חולין מו א ד"ה ריאה שהיה, ואילך. וראה תי"ט עוקצין פ"ג מ"ה.

[ה] אסטיס = אינדיגו. גם המזהים את אסטיס עם נילג וגם המזהים את אסטיס עם קרוג (ראה אות ג) מזהים את אסטיס עם אינדיגו. על היותו קרוג עם אינדיגו ראה אות ד ועל היותו נילג עם אינדיגו ראה אות א וראה גם פירוש ר"י בן מלכי צדק כלאים פ"ב מ"ה: "ספיחי אסטס — פי' אינדיקו ובלשון יון לולאקין" ופחד יצחק ערך כלל גדול אמרו בשביעית (ח"ד עח ע"ג): "אסטיס — אינדיקו". והשווה כפתור זפרח פמ"ח ור"ע מברטנורה כלאים פ"ב מ"ה, שביעית פ"ז מ"א, שבת פ"ט מ"ה ומגילה פ"ד מ"ז. ושםא היתה מסורת הקבלה ש"אסטיס", שבמשנה ושבכוספתא וש" במדרשים ושבשני התלמודים, הוא סוג הצמחים שממנו מפיקים את חמר הצבע אינדיגו. ולפיכך במקומות שהפיקו את האינדיגו מניל זיהו את "אסטיס" עם "נילג" ואילו במקומות שהפיקו את האינדיגו מאסטיס-הצבעים (באירופה ובעיקר בצרפת) זיהו את "אסטיס" עם "אסטיס-הצבעים". ובזה גם א"ש מה שרש"י לעז את "אסטיס" פעם בלעז הוזה ל"אסטיס-הצבעים" ופעם עם "קרוג" (ראה אות ד).

עכ"פ ברור, שר"י אחריו (בתרגומו את פירוש המשניות לרמב"ם כלאים פ"ב מ"ה והשווה תרגומו את מו"נ ח"א פ"ב הקדמה ו) צדק בלעז את "אסטיס" (= "נילג") ב"אינדו" (= אינדיגו) ושר"י אחריו (בתרגומו את פירוש המשניות לרמב"ם כלאים פ"ב מ"ה ושביעית פ"ז מ"א) ור"י ברי"ב בן אלפואל (בתרגומו את פירוש המשניות לרמב"ם שבת פ"ט מ"ה ומגילה

פ"ד מ"ז) ור"ש ב"ר יוסף (בתרגומו את פירוש המשניות לרמב"ם מכות פ"א מ"ה) צדקו בהגדרתם שהוא חזמה לתכלת, וכמבואר באות ד בדעת הרמב"ם. ואין מקום להשגותיו של ר"י קאפה על מתרגמי פירוש המשניות לרמב"ם שקדמוהו בהערותיו לתרגומו הוא בכלאים פ"ב הערה 29, בשבת פ"ט הערה 14, במגילה פ"ד הערה 24 ובמכות פ"א הערה 16.

ולפי מה שנתבאר אין גם מקום לדברי ר"ב מוספיא במוסף הערוך—ערך אסטיס: "א"ב פי' בל"י ורומי מין עשב של צבעים כמו שפירש בעל הערוך בפירוש ראשון כי פירוש אחרון משגה הוא" שכן לא רק לפי הפירוש אחרון אין לזהות את "אסטיס" שבמשנה ושבמקבילות עם "אסטיס-הצבעים" אלא שגם לפי דעת רש"י (במקומות שהוא מזהה אותו עם קרוג), רמב"ם, רבנא יצחק ישראל, ר"ע מברטנורה ועוד — אין לזהותם. זאת ועוד: הרי לפי הנחתו של ר"ב מוספיא שהשם "אסטיס" שבמשנה ושבמקבילות גזור מ"ל"י ורומי" *Isatis tinctoria* = אסטיס-הצבעים) גם הפירוש ראשון הוא "משגה" שהרי לפי פירוש זה "אסטיס" שבמשנה ושבמקבילות זהה עם "ניל" ולא עם "אסטיס-הצבעים".

[ו] וראה בפירוש המשניות לרמב"ם מכות פ"א מ"ה: "אסטיס היא זו — מאכוד מן אסטיס והוא אלנילג" [= נגזר מן אסטיס והוא הנילג]. וראה בחידושי הרמב"ן למכות ה א: "אסטיס היא זו — כלומר זו הכת צבעת היא שצובעת את הארץ בדם כאודם שצובע (בציצי') [באסטיס] וקוצה" (וראה פירוש רבנו הלל לספרי פרשת ראה פיס' קה: "קוצה — דירזין שצובעין בו אדום"). וראה בר"ן להלכות מגילה פ"ד רמז אלף קמד (טו א): "אסטיס — דבר שצובעין בו אדום". וראה במלאכת שלמה מגילה פ"ד מ"ז המביא את דברי ר"ן ומסיים "ושמא יש שום טעות". אולם הרי גם רמב"ן כתב כן ומכאן שאין כאן שום טעות. ונראה שהכוונה לאודם-אינדיגו שגם הוא הופק מאסטיס.

דרך אגב, יש לציין כי גם חומר-הצבע המופק מחלזונות-הים הוא אינדיגואידי ומחלזונות-הים מסוג *Murex trunculus* מפיקים ע"י תהליכים שונים ארגמן (חומר-צבע אדום-סגול) וחומר-צבע כחול-כהה, שהוא, אפשר, התכלת.

„עלינו לשבח" תיקנו לאומרו בא"י

... שעלינו לשבח יהושע בן נון תיקנו כשהנחיל את ישראל הארץ וכבר היה להם אלוהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת ואין עוד, מה שלא היה קודם לכן... אעפ"י שכל אותן מעלות היה להם בימי משה רבינו עליו השלום, לא נתקיים זה בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אלא בארץ הקדושה... ומפני מה אומרים אותו בחוצה לארץ, תקנה זו תיקו רבו יוחנן בן זכאי. עם כל התקנות שהתקין... ואחר שנחרב הבית שני, לפי שבימיו נחרב. (תשו' הגאונים „שערי תשובה" הוצ' ליורנו תרכט, סימן מג)